

नीलम माणगावे (१९५४) :

कवयित्री, लेखिका, संपादक व बालसाहित्यिक म्हणून परिचित. 'स्त्रीवादी जाणीव' हे त्यांच्या कवितेचे वैशिष्ट्य. 'बाई' म्हणून जगण्याची आस, खंत, चीड, उत्साह-आनंद तसेच असोशी, वेदना, कल्लोळ यांचा एक उत्स्फूर्त स्वरमेळ त्यांच्या कवितांमध्ये निनादत राहतो. त्यांच्या साहित्यातून विविध प्रतिमांच्या माध्यमांतून स्त्रीची जागृतावस्था व्यक्त होते. कवितेची बोली सहजसुंदर व प्रवाही आहे. अनुभवांचा सच्चेपणा आणि अनलंकृत भाषाशैली ही त्यांच्या कवितेची शक्तिस्थाने आहेत. 'गुलदस्ता', 'शतकाच्या उंबरठ्यावर', 'जाग' हे कवितासंग्रह. 'तीच माती तेच आकाश', 'शांते तू जिंकलीस', 'निर्भया लढते आहे' हे कथासंग्रह. 'डायरी', 'जिद्द' या कादंबऱ्या, ललित लेखन व बालसाहित्य प्रसिद्ध. 'महाराष्ट्र राज्य साहित्य पुरस्कार' या व अशा अनेक पुरस्कारांनी सन्मानित.

प्राचीन काळापासून सामाजिक आणि कौटुंबिक बंधनांचे अडथळे पार करत स्त्री प्रगतीच्या वाटेवर टप्प्याटप्प्याने पुढे जात आहे. तिचा हा संघर्षमय प्रवास प्रतीकांच्या माध्यमातून चित्रित करताना कवयित्रीने स्त्रीच्या आत्मविकासाचा दृढनिर्धार या कवितेतून व्यक्त केला आहे.

या कवितेची रचना मुक्तछंदात केलेली आहे.

दोन दोन किलो वजनाचे पैँजण घालून

माझी आजी

स्वयंपाकघरातून माजघरात

माजघरातून स्वयंपाकघरात

एखाद्या सम्राज्ञी सारखी

ठुमकत फिरायची!

ओझ्याने तिचे पाय भरून यायचे

दुखायचे, खुपायचे

घोटे काळे ठिककर पडायचे

कधी जखम व्हायची, चिघळायची, रक्त वहायचं

पण नादाच्या भूलभुलैय्यातून बाहेर न पडता

पैँजणाखाली फडके बांधून

जखमांना ऊब देऊन ती राज करायची!

माझ्या आईने पैँजण सोडून

नाजूक, हलक्या, तोरड्या घालायला सुरुवात केली

ना पाय दुखणं, ना खुपणं, ना चिघळणं

आपल्याच तोऱ्यात ती

स्वयंपाकघर, माजघर, सोपा, अंगण, माडी, गच्ची

सगळीकडे मनमुराद फिरायची

अधनं मधनं का होईना, तोरड्या टोचायच्या.

साडीचे काठ फाटायचे, दोरे लोंबायचे

पण सारे दुर्लक्षून

ती राजराणीसारखी भिरभिरायची!

मी तर ...

अडकणं, बोचणं, चिघळणं, फाटणं
काहीच नको म्हणून
पैंजणाबरोबर तोरड्यांनाही हद्दपार करून सोडलं
हलक्याशा चपला, बूट, सँडल घालता, घालता
घरच नव्हे तर अंगणही ओलंडून
मी बाहेर पाऊल टाकलं
पण कधी कधी माझ्याही नकळत
चपला घसरतात, सँडल बोचतात, बूट चावतात
पण मिळणाऱ्या स्वातंत्र्यासाठी
मी सारे सहन करते.

आता मात्र माझी मुलगी म्हणते
आई पैंजण नको, तोरड्या नको
चप्पल, बूट, सँडल नको
ते पकडणं नको घसरणं नको
काही काही काहीच नको
अगं पायाखालचे काटे मोडण्यासारखे
पायच होऊ देत आता... घट्ट, मजबूत, पोलादी
पुढल्या का होईना शतकाआधी!

(जाग)

कृती

(१) योग्य पर्याय निवडून वाक्ये पूर्ण करा.

(अ) आजी जखमांना ऊब देऊन राज करायची! म्हणजे—

- (१) आजी जखमांना औषधपाणी करून काम करायची.
- (२) रूढींचा त्रास सहन करत स्वयंपाकघरापुरती वावरायची.
- (३) जखमारूपी संकटांना सहन करून आनंदात राहायची.

(आ) सारे दुर्लक्षून ती राजराणीसारखी भिरभिरायची! म्हणजे—

- (१) राजाच्या राणीसारखा सन्मान तिला मिळायचा.
- (२) राजाच्या राणीचा तोरा मिरवायची.
- (३) रूढींच्या मर्यादित राहून घरापुरत्या निर्णयात सहभागी होण्यात धन्यता मानायची.

(इ) मिळणाऱ्या स्वातंत्र्यासाठी मी सारे सहन करते. म्हणजे—

- (१) घराबाहेर पडण्याच्या स्वातंत्र्यासाठी कौटुंबिक, सामाजिक बंधने सहन करते.
- (२) स्वातंत्र्य मिळाले म्हणून इतर दुःखं सहन करते.
- (३) ऐच्छिक वेषभूषेसाठी सारे सहन करते.

(ई) पायच होऊ देत आता... घट्ट, मजबूत, पोलादी

पुढल्या का होईना शतकाआधी! म्हणजे-

- (१) पुढचे शतक येण्यापूर्वी स्वयंपूर्ण आणि समर्थ बनू दे.
- (२) पुढल्या शतकाआधी पाय जमिनीवर राहू दे.
- (३) पुढल्या शतकाआधी काटे कमकुवत होऊ दे.

(२) (अ) खालील ओळींतील संकल्पना स्पष्ट करा.

- (१) नादाच्या भुलभुलैय्यातून बाहेर न पडणे.
- (२) पण सारे दुर्लक्षून राजराणीसारखे भिरभिरणे.
- (३) मिळणाऱ्या स्वातंत्र्यासाठी सारे सहन करणे.

(आ) खालील तक्ता पूर्ण करा.

व्यक्ती	घरातील किंवा घराबाहेरील क्षेत्र	ध्वनित होणारा अर्थ
माझी आजी		
माझी आई		
मी		
माझी मुलगी		

(इ) खालील तक्ता पूर्ण करा.

कवितेचा विषय	कवितेतील प्रतीके	कवितेचा रचनाप्रकार	कवितेची मध्यवर्ती कल्पना	कवितेची भाषाशैली

(३) काव्यसौंदर्य.

- (अ) 'चपला घसरतात, सँडल बोचतात, बूट चावतात
पण मिळणाऱ्या स्वातंत्र्यासाठी
मी सारे सहन करते,' या ओळींतील विचारसौंदर्य स्पष्ट करा.
- (आ) 'अगं पायाखालचे काटे मोडण्यासारखे
पायच होऊ देत आता... घट्ट, मजबूत, पोलादी', या ओळींतील अर्थसौंदर्य स्पष्ट करा.
- (इ) आजीच्या आणि आईच्या कौटुंबिक वातावरणात झालेला फरक कोणकोणत्या प्रतीकांतून वर्णन केला आहे ते स्पष्ट करा.

(४) अभिव्यक्ती.

- (अ) कवितेत वर्णन केलेली आजी व आजची आजी यांच्यात कालपरत्वे झालेला बदल स्वभाषेत स्पष्ट करा.
- (आ) स्त्रीच्या भविष्यकालीन प्रगत रूपांविषयी तुमच्या कल्पना स्पष्ट करा.

(४) रसग्रहण.

'पैंजण' या कवितेचे रसग्रहण करा.

प्रकल्प.

स्त्रियांच्या प्रगतीसंदर्भातील विविध घटनांचे अर्थपूर्ण कोलाज तयार करा.

* म्हणींचा शोध घ्या. (तिरपा, आडवा, वरून खाली किंवा खालून वर)

श	ब	ळी	तो	का	न	पि	ळी	पा
र	क्ती	वी	अ	न्य	ता	शा	म	ल
या	ची	पे	च	ल	ती	स	गो	थ्या
री	का	थी	क्षा	मा	ग	त	द	घ
यु	न	प	थे	यु	नि	स	य	ड्या
ठो	द	ते	रा	म	क्ती	रा	ग	व
आ	ति	का	सा	य	पी	श्रे	ता	र
अ	झ	प	घे	ली	त	ड	ष्ठ	पा
ली	दि	व्या	खा	ली	अं	धा	र	णी

- (१)
 (२)
 (३)
 (४)
 (५)

* लोकसाहित्य व लोकसंस्कृती *

मराठीत सखोल आणि व्यापक भूमिकेतून लोकसाहित्याचा अभ्यास करणारे डॉ. रा. चिं. ढेरे आणि पंडित कृष्णदेव उपाध्याय यांच्या मते लोकसाहित्य म्हणजे लोकसंस्कृती होय. अभ्यासकांच्या मते संस्कृतीतील कथा, गीतादी सर्व शाब्दवाङ्मय व सर्व शब्देतर साहित्य या सर्वांचा समग्र पद्धतीने केलेला अभ्यास म्हणजे लोकसाहित्याचा अभ्यास. स्वाभाविकच या लोकसाहित्याच्या अभ्यासाचा व्याप फार मोठा आहे. विशिष्ट समाजाच्या लोकसाहित्याचा (लोकसंस्कृतीचा) अभ्यास करण्यासाठी त्या समूहाचा इतिहास, त्याच्या भूप्रदेशाचा भूगोल, समाजशास्त्र, मानवशास्त्र, पुरातत्त्वशास्त्र, भाषाशास्त्र, धर्मशास्त्र, मानसशास्त्र, दैवतकथाशास्त्र आणि अर्थशास्त्र या सर्व शास्त्रांच्या अभ्यासाचे सहकार्य घेतल्याशिवाय या अभ्यासाला पूर्णत्व येत नाही. म्हणूनच लोकसाहित्याचा अभ्यास ही एक बहुस्पर्शी (मल्टिडिसप्लीनरी स्टडी अप्रोच) अभ्यास पद्धती आहे. लोकसाहित्याच्या अभ्यासासाठी आणखी एक महत्त्वपूर्ण बाब म्हणजे क्षेत्रीय कार्य (Field Work) ही आहे.

लोकसाहित्यातील शाब्दसाहित्यात (लोकवाङ्मय) लोककथा, लोकगीते, म्हणी, उखाणे, अहाणे, वाक्प्रचार इत्यादी प्रकार मोडतात. त्याचप्रमाणे लोकपुराणे, जातिपुराणे, न्यायनिवाड्याच्या पारंपरिक सनदा त्यातच मोडतात. शब्देतर साहित्यातील कृतिप्रधान साहित्यात लोकनृत्य, लोकसंगीत, लोकवाद्ये, लोकनाट्य, हस्तकलात चित्र, शिल्प, अन्य हस्तकला व रांगोळी मोडते. याशिवाय लोकक्रीडा, लोकज्योतिष, लोकवैद्यक, लोकाचारातील विधिविधाने, तोडगे, व्रताचार मोडतात. भावप्रधान साहित्यामध्ये लोकभ्रम, लोकरूढी, चालीरीती, लोकनीती, लोकश्रद्धा मोडतात. लोकसाहित्याचा अभ्यास हा केवळ भूतकाळातील संस्कृतीचा अभ्यास नसून मानवी संस्कृतीच्या आरंभापासून माणसाने अबोधपणे जतन केलेल्या जिवंत सांस्कृतिक जीवनाचा तो शोध आहे. म्हणूनच वर्तमान हा भूतकाळाने घडवलेला असतो आणि त्याचे भविष्य हे भूत-वर्तमानाच्या आधाराने उभे राहिलेले असते, याची समृद्ध जाण लोकसाहित्याच्या चिकित्सक अभ्यासातून येऊ शकते. भारतीय लोकसाहित्याला समृद्ध अशी वैविध्यपूर्ण परंपरा आहे. भारतातल्या प्रमुख भाषांमधल्या लोकसाहित्यात लोकसंस्कृतीचे काही समान घटक आढळतात. सर्व भाषांमधल्या लोकसाहित्यात व्यक्तिजीवनातल्या विविध टप्प्यांवर, विधिसंस्कार प्रसंगांची गीते, श्रमपरिहारार्थ गायली जाणारी रंजनपरगीते, सण उत्सवांशी निगडित विधिगीते व ऋतुगीते हे विविध प्रकार विपुल प्रमाणात आढळतात. लोकसाहित्य आणि लोकाचार हे लोकसंस्कृतीच्या अध्ययनाचे प्राथमिक आणि प्रमुख साधन आहे; परंतु लोकसाहित्येतर वाङ्मयीन साहित्यातून लोकसंस्कृतीच्या प्रदीर्घ प्रवाहाचे समग्र दर्शन घेता येते.

(मराठी विश्वकोश खंड १५ मधून साभार)

अपठित गद्य-नमुना पाण्याच्या पृष्ठभागावर शेती

हिरव्यागार शेतांनी विनटलेली भूमी पाहून मन कसे हरखून जाते! लोकसंख्या भरमसाट वाढू लागली. भूमीवरही फार मोठा भार पडू लागला. शेतीचे क्षेत्र अपुरे वाढू लागले. त्यामुळे शास्त्रज्ञांनी एका विलक्षण संशोधनाची कास धरली. ते संशोधन म्हणजे पाण्याच्या पृष्ठभागावर शेती करण्याचे! पाण्याच्या पृष्ठभागावर शेती... केवढी आश्चर्यजनक कल्पना! ह्या कल्पनेला मूर्त स्वरूप आले आहे. शास्त्रीय परिभाषेत ह्या संशोधनाला ‘हायड्रोपोनिक्स!’ असे म्हणतात. या अभिनव संशोधनाने ‘देता किती घेशील दो करांनी’ असेच जणू आवाहन केले आहे. ‘हायड्रोपोनिक्स’ हा ग्रीक भाषेतील शब्द आहे. या शब्दाचा अर्थ आहे पाण्याचे कार्य. जमिनीवरच केवळ लागवड करता येते असे नाही तर पाण्याच्या पृष्ठभागाचाही लागवडीसाठी भूमीसारखा उपयोग होऊ शकतो; नव्हे पाण्याच्या पृष्ठभागावरील शेती ही फारच स्वस्त अन् अत्यंत फलदायी सुद्धा आहे. ही आश्चर्यकारक कल्पना प्रायोगिक दृष्टीने यशस्वी करण्याचे श्रेय कॅलिफोर्निया विश्वविद्यालयातील शास्त्रज्ञ डॉ. गेरीक यांना द्यावे लागेल. त्यांनीच या प्रयोगाला ‘हायड्रोपोनिक्स’ असे नाव दिले.

डॉ. गेरीक यांनी १९२९ मध्ये पहिला प्रयोग केला. पाण्याच्या पृष्ठभागावर टोमॅटोची लागवड केली. या प्रयोगात टोमॅटोची रोपे इतकी उंच वाढली, की टोमॅटो तोडण्यासाठी शिडीचा वापर करावा लागला. हायड्रोपोनिक्स हे एक शास्त्र आहे. पाण्यामधून ऑक्सिजन व कार्बन डायऑक्साइड भरपूर प्रमाणात वनस्पतींना मिळू शकतात; परंतु रसायनद्रव्ये व आधार या दोन गोष्टींसाठी हेतुपूर्वक योजना करावी लागते. वनस्पतींच्या वाढीसाठी वास्तविक मातीची फारशी आवश्यकता नसते. वनस्पतींना विविध रसायने पुरवणे व आधार देणे ही कामे माती करते. हा मातीचा महत्त्वाचा कार्यभाग! वनस्पतींना कृत्रिम रीतीने रसायनद्रव्ये व आधार दिला तर वनस्पतींची वाढ फार चांगली होऊ शकते. यालाच ‘हायड्रोपोनिक्स’ असे म्हणतात.

पाण्याच्या पृष्ठभागावर शेती करायची म्हटली तर क्षेत्रही फारच थोडे लागते; भूमीपेक्षा एक चतुर्थांश क्षेत्रात हायड्रोपोनिक्स पद्धतीने आठपट अधिक उत्पन्न येते व खर्च आणि श्रमही अत्यल्प लागतात. या पद्धतीने शेती करण्यापासून अनेक लाभ आहेत. ज्या भागातील शेती नापीक, ओसाड आहे त्या भागात ही अभिनव शेती केवढी उपयुक्त आहे! थोड्या परिश्रमात व थोड्या खर्चात उत्पन्न कसे प्रचंड मिळते हे त्याची नमुना आकडेवारीच सांगते. जसे-जमिनीवरील एक एकर शेतीत १३ क्विंटल तांदूळ पिकतो तर पाण्याच्या पृष्ठभागावरील एक एकरात १४३ क्विंटल तांदूळ पिकतो!

भारतात कलकत्ता (कोलकाता), मुंबई, लखनौ व दक्षिण भारतात काही केंद्रांत हायड्रोपोनिक्सचे प्रयोग सुरू आहेत. लखनौच्या राष्ट्रीय उद्यानात हायड्रोपोनिक्सचा एक स्वतंत्र विभागच आहे.

पाण्याच्या पृष्ठभागावरील शेतीचे हे विलक्षण संशोधन कृषि क्षेत्रात महत्त्वाची क्रांती घडवून आणील यात शंकाच नाही.

संदर्भ- किमया विज्ञानाची

सुधाकर भालेराव

कवितेचे रसग्रहण

एखादी कविता ऐकल्यानंतर किंवा वाचल्यानंतर मन एका अनामिक आनंदाने भरून जावे, कधी डोळा पाणी यावे, कधी रसाविष्कारात चिंब ओले व्हावे म्हणजे काव्याचा आस्वाद सुरू झाला असे समजावे. कविता वाचताच कधी शब्दांतला ताल रुणझुणायला लागतो, तर कधी कवितेतले शब्द बोलायला लागतात. असं का होतं? तर काव्याचा आस्वाद ही आपली प्रत्येकाची मानसिक भूक असते. जात्यावर गाणे म्हणणारी स्त्री, अंगाई गाणारी आई, हार्मोनियमवर गीत वाजवणारा वादक, काम करता-करता रेडिओवर गाणी ऐकणारा रसिक श्रोता हे आपापल्या आवडीनुसार गाण्याचा, कवितेचा आस्वाद घेत असतात. हा आस्वाद, ही रसिकता चिकित्सक, चोखंदळ असतेच असे नाही. कवितेचा आस्वाद चिकित्सकपणे, चोखंदळपणे, सौंदर्यपूर्ण दृष्टीने घेता यावा, यासाठी 'रसग्रहण' प्रक्रियेचा अभ्यास करावा लागतो.

कवितेतील विचार, भावना, अनुभूती, शब्दयोजना, लय, वृत्त, अलंकार, रस, प्रतिमा, प्रतीके आणि कल्पनाविलास इत्यादी घटकांच्या मांडणीचा आणि त्यामधील सौंदर्याचा आस्वाद घेऊन तो व्यक्त करणे म्हणजे 'रसग्रहण' होय. कवितेत उपरोक्त घटक कमी-जास्त प्रमाणात आढळतात. कधी कधी काही घटक नसतातही. त्यामुळे रसग्रहणाच्या लेखनाचे विशिष्ट नियम सांगता येत नसले तरी रसग्रहणलेखनाचेही एक शास्त्र विकसित झालेले आहे; परंतु तसे तेही काटेकोर नाही. त्यामुळे या शास्त्रालाही कलात्मकतेची जोड आवश्यक ठरते.

काव्यात रसाची महती अनन्यसाधारण आहे. काव्यवाचनाने आणि काव्याभ्यासाने रसिकांच्या मनातील विविध भावनांच्या तारा छेडल्या जातात. उत्कटता वाढीस लागते. तिचे पर्यवसान 'रस' निर्मितीत होते. रसनिर्मिती ही भावनेच्या परिपोषावर अवलंबून असते. मानवी अंतःकरण म्हणजे भाव-भावनांचा जणू समुद्रच. ज्या भावना स्थायी, मूलभूत असतात त्यांचा परिपोष झाल्याने रसनिष्पत्ती होते. शृंगार, वीर, करुण, हास्य, भयानक, रौद्र, बीभत्स, अद्भुत, शांत असे नऊ रस मानले आहेत. शब्दयोजना, काव्यानुभव, छंद, लय, आघात, प्रतिमा, प्रतीके इत्यादी घटकांतून रसनिर्मिती होते.

वरील विवेचनावरून काव्याची काही वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे सांगता येतात.

* काव्याची वैशिष्ट्ये

- (१) कवितेत भाषा हे माध्यम असते. अनुभवाची कलात्मक अभिव्यक्ती हा प्रमुख हेतू असतो.
- (२) कवितेत अर्थाच्या विविध छटा व्यक्त करणारी आणि सौंदर्यनिर्मिती करणारी शब्दयोजना असते.
- (३) कवितेमध्ये रचनाकौशल्याला महत्त्वाचे स्थान असते. छंद, वृत्त यांच्या आधारे वा मुक्तछंदात कविता केली जाते.
- (४) तिच्या रचनापद्धतीमुळे श्रवणसुभगता आणि स्मरणसुलभता ही गुणवैशिष्ट्ये साधली जातात.
- (५) कवितेचे लेखन हे छंद, वृत्त यांनुसार असल्यामुळे काही वेळा व्याकरणाचे नियम त्यामध्ये गौण ठरतात.
- (६) कवितेत कमीत कमी शब्दांत मोठ्यात मोठा आशय व्यक्त झालेला असतो. (अल्पाक्षरत्व)
- (७) शब्दांना नेहमीचा वा नेहमीपेक्षा वेगळा अर्थ प्राप्त करून देणाऱ्या अभिधा, लक्षणा आणि व्यंजना या शब्दशक्तींचा वापर प्रकर्षाने कवितेत असतो.

काही कवितेत विशिष्ट पद्धतीने शब्दरचना केलेली असते. काही कवितांची रचना 'मात्रांनी' सजलेली असते. अशा नाद, लय, वृत्त, छंद, अलंकार इत्यादी घटकांमुळे कवितेची रचना वैशिष्ट्यपूर्ण ठरते. कवितेत आशयानुरूप लय असते. कवितेतील शब्दांना अर्थपूर्ण नाद असतो. या साऱ्या घटकांमुळे कविता हृदयापर्यंत पोहोचते. त्यांतील शब्दच्छटा, अर्थच्छटा यांमुळे कवितेचा गर्भितार्थ मनाला भिडतो आणि रसनिर्मिती होते.

* अलंकार, प्रतिमा व प्रतीके

अलंकारांमुळे कवितेला सौंदर्य प्राप्त होते. कवितेतील शब्दांवर, त्यांतील अक्षरांवरील चमत्कृतींवर जे अलंकार आधारलेले असतात त्यांना शब्दालंकार म्हणतात. यमक, अनुप्रास, श्लेष हे शब्दालंकार आहेत. काव्यामध्ये शब्दांच्या अर्थांमुळे जेव्हा चमत्कृती उत्पन्न होते, तेव्हा ते अर्थालंकार म्हणून ओळखले जातात. उपमा, रूपक, चेतनगुणोक्ती हे व असे अनेक अर्थालंकार आहेत. कवितेचे रसग्रहण करताना यासंबंधीची उकल महत्त्वाची ठरते.

अलंकारांइतकेच कवितेतील 'प्रतिमा' व 'प्रतीके' हे घटक महत्त्वाचे असतात. 'प्रतिमा' ही काव्याचा एक भाग असते. दोन किंवा अधिक वस्तूंमधील साम्य किंवा वेगळेपण 'प्रतिमेच्या' माध्यमातून दाखवले जाते; तसेच कवितेतील 'प्रतीकांतूनही' वेगवेगळे अर्थ सूचित होतात. हेच खरे तर 'कविता' या साहित्यप्रकाराचे वैशिष्ट्य असते.

* पाठ्यपुस्तकातील कवितांविषयी

पाठ्यपुस्तकात वीररसात ओथंबलेली काव्यरचना 'काव्यानंदासाठी' दिलेली आहे. विलक्षण गेयता असलेल्या 'स्वतंत्रतेचें स्तोत्र' या रचनेने पुस्तकाच्या गद्य-पद्य घटकाची सुरुवात होत आहे. 'प्राणसई' ही छंदोबद्ध कविता अष्टाक्षरी छंदातील असून यमक अलंकाराचा प्रत्यय देणारी आहे. 'झाडांच्या मनात जाऊ' ही गेय कविताही यमक अलंकाराने सजली आहे. 'दवांत आलिस भल्या पहाटी' ही मुक्तछंदातील प्रेमकविता! प्रतिमांचा चपखलपणे केलेला वापर हे या कवितेचे वैशिष्ट्य! 'ऐंसी अक्षरे रसिकें' ही संत ज्ञानेश्वरांची ओवीबद्ध रचना आहे. 'शब्द' ही कविता चेतनगुणोक्ती अलंकाराचे दर्शन घडवणारी आहे. ही रचना मुक्तछंदातील असून सामाजिक विषमतेवर बोट ठेवणारी आहे. 'पैंजण' ही स्त्रीवादी कविताही मुक्तछंदात असून प्रतीकांचा सूचक उपयोग या कवितेत केलेला आहे.

घंटेला दिलेल्या टोल्याने जशा अनेक ध्वनिलहरी निर्माण होतात, तशा काव्यातील शब्दांच्या उच्चाराने विविध भावनांचे तरंग वाचकांच्या मनात आंदोलित होतात. हे तरंग रसनिर्मितीस पोषक ठरतात.

* रसग्रहण करताना हे लक्षात ठेवा.

वरील सर्व मुद्द्यांचा अभ्यास केल्यानंतर कवितेचे घटक तुमच्या लक्षात येतीलच. दिलेले मुद्दे लक्षात घेऊन तुम्ही कविता बारकाईने वाचा. कवितेची चाल मधुर असेल, तिच्यातील भावना अंतःकरणाला भिडणाऱ्या असतील, तिच्यातील कल्पना चमत्कृतीपूर्ण असतील, कवितेचा भाषिक आकार लहान, रचना सोपी; पण अर्थपूर्ण असेल आणि शब्दांत नादमाधुर्य असेल तर ती कविता थेट हृदयापर्यंत पोहोचते.

रसग्रहण करताना वरील मुद्द्यांसोबत कवितेतील काही महत्त्वाच्या गोष्टी लक्षात घ्याव्यात. कवितेत भावनांची उत्कटता, कल्पनाविलास, विचारसौंदर्य आणि प्रसाद, माधुर्य, ओज हे गुण असतात. कवितेची मध्यवर्ती कल्पना एखाद्या विषयाभोवती गुंफलेली असते. उदा., निसर्गवर्णन, शब्दचित्र, व्यक्तिचित्र, विडंबन, विनोद, उपदेश इत्यादी. कवितेची मध्यवर्ती कल्पना थोडक्यात विशद करून कवितेतील भावना, कल्पना, विचार, सूचकता, नादमाधुर्य, चाल, अलंकार, काव्यगुण, काव्यशक्ती, कवितेचा वाङ्मयप्रकार (आशयानुसार), कवितेचा

रचनाप्रकार, कवितेतील सूचकता, प्रतिमा आणि प्रतीके यांपैकी जे जे गुण आढळतात त्या सगळ्यांची नोंद घेणे किंबहुना वरील गुणांच्या अनुषंगाने कवितेचा सूक्ष्म अभ्यास म्हणजे कवितेचे रसग्रहण होय. सगळ्यात महत्त्वाची बाब म्हणजे कवितेतील ओळी तुम्हांला का आवडतात याचे कारण आणि त्या ओळींचा तुमच्या मनावर झालेला परिणाम सांगणे महत्त्वाचे ठरते. म्हणूनच कवितेचे सौंदर्यदर्शन घेणे म्हणजेच 'रसग्रहण' होय.

खाली दिलेल्या पाच मुद्द्यांना अनुसरून रसग्रहण करावे.

- (१) कवितेचा विषय आणि कवितेची मध्यवर्ती कल्पना.
- (२) कवितेतील प्रतिमा, प्रतीके, अर्थालंकार, आंतरिक लय, अर्थाचे सौंदर्य.
- (३) कवितेतून सूचित होणारे काव्यगुण, शब्दशक्ती, भाषाशैली-
(संवादात्मक/निवेदनात्मक/चित्रदर्शी असल्यास).
- (४) कवितेतील शब्दालंकार, नाद, बाह्य लय, छंद, वृत्त इत्यादी.
- (५) कवितेतून मिळणारा संदेश, मूल्ये आणि कविता आवडण्याचे कारण.

कवीला कवितेत काय सांगायचे आहे अन् त्याने ते कसे सांगितले आहे; याचे विद्यार्थ्यांनी स्वतःच्या संवेदनशील मनाने विचारपूर्वक केलेले विवेचन म्हणजेच 'रसग्रहण' करणे होय.

